

आनंदयोगी

January 7, 2018

Facebook

Twitter

>> नीलांबरी जोशी

यावर्षीचा अमेरिकेतील महाराष्ट्र फाऊंडेशनतर्फे देण्यात येणारा मानाचा डॉ. नरेंद्र दाभोलकर स्मृती पुरस्कार विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करणाऱ्या अरविंद गुप्ता यांना जाहीर झाला आहे. १३ जानेवारी २०१८ रोजी पुण्यात "हिंदू दैनिकाचे माजी संपादक आणि "द वायर" या वेब नियतकालिकाचे संपादक सिद्धार्थ

वरदराजन यांच्या हस्ते हा पुरस्कार त्यांना प्रदान करण्यात येणार आहे. त्यानिमित्त अरविंद गुप्ता यांच्या व्यक्तित्वाचा घेतलेला वेध...

“आदमी से जब उसकी परछाई लंबी होने लगती है, तो सारी समस्याएं शुरू होती हैं”... आजकाल बेसुमार वाढलेल्या प्रसिद्धीच्या हव्यासाबाबत आणि नार्सिसिझमबाबत हे वाक्य आहे अरविंद गुप्ता यांचं. “आता मी कोणतेही कार्यक्रम, भाषणं स्वीकारणं बंद केलंय. चिक्कार झाली प्रसिद्धी” असं म्हणणारे अरविंद गुप्ता आजकालच्या जगातल्या दुर्मिळ माणसांमध्ये आहेत हे नक्की!

दोन वर्षांपूर्वीपर्यंत पुणे विद्यापीठातल्या ‘आयुका’मध्ये मुक्तांगण विज्ञान शोधिका केंद्रात अरविंद गुप्ता आणि त्यांच्या टीमला भेटायला जाणं हा नेहमीच एक आनंदयोग असायचा. विज्ञान प्रसारक गुप्ता यांच्या छोटेखानी खोलीत रिकाम्या टूथपेस्ट, रिकाम्या बाटल्या, सायकलच्या रबरी ट्यूब, लोहचुंबक, तारा, स्ट्रॉ, काडयांपासून केलेल्या भौमितिक आकृत्या, सीडी, असंख्य पुस्तकं अशा नानाविध गोष्टी जिकडेतिकडे पसरलेल्या असायच्या. त्यांच्या वेबसाइटवर नव्यानं अपलोड आणि त्यांनी नुकत्याच अनुवाद केलेल्या पुस्तकांबद्दल, त्यांनी स्वतः किंवा टीममधल्या कोणीतरी तयार केलेल्या नवीन विज्ञान खेळण्यांबद्दल, ती विज्ञान खेळणी कशी तयार करायची याच्या यू ट्यूबवर नव्यानं टाकलेल्या व्हिडीओबद्दल आणि टेड टॉकच्या एखाद्या व्हिडीओच्या सबटायटल्सचा अनुवाद हिंदुस्थानी भाषांमध्ये केल्याबद्दल अशा अनेक विषयांवर ते भरभरून बोलत असायचे. “हे पुस्तक तुला दाखवायलाच हवं, ती फिल्म तू पाहायलाच हवी” असं प्रसन्न आणि प्रफुल्लितपणे, विशेष म्हणजे अतिशय सौम्य आणि मृदू अशा हिंदी भाषेत ते सतत सांगत असत. कोणाबद्दल आणि कशाहीबद्दल कधी त्यांनी तक्रारीचा एखादा शब्दही काढलेला मला आठवत नाही. अरविंद गुप्ता हा ‘विज्ञान खेळण्यांचा जादूगार’ कसा घडला? हा प्रश्न नेहमीच मला पडायचा. त्यांची जडणघडणही प्रत्येक माणसानं जाणून घ्यावी अशीच आहे.

बरेली या उत्तर प्रदेशातल्या गावातल्या अरविंद गुप्ता यांनी आपलं शिक्षण पूर्ण केलं. चारही भावंडांना घरात “अभ्यासाला लागा” असा धोशा कोणीच लावत नव्हतं. मुलांना “क्वॉलिटी टाइम द्या” असं सांगणारी आजच्यासारखी व्यवस्था नसल्यामुळेच(!) शाळेतून आल्यावर सगळे जण आवर्जून दिवसभरातल्या गमतीजमती आईला सांगत. नंतर आयआयटी खरगपूरमधून त्यांनी बी.टेक केलं. लगेच पुण्यातल्या टेल्कोमध्ये त्यांना भरघोस पगाराची नोकरी मिळाली होती, पण दोन वर्षांतच कॉर्पोरेट जगामध्ये “जी भर गया” असं लक्षात आल्यावर ते मध्य प्रदेशातल्या होशंगाबादला गेले. तिथे प्रोफेसर यशपाल यांच्या खेडोपाडी विज्ञान पोहोचवण्यासाठी चाललेल्या सायन्स टीचिंग प्रोग्राममध्ये ते सहभागी झाले. भोवताली सहज उपलब्ध असलेल्या वस्तूंमधून मुलांना विज्ञान शिकवणं हा या चळवळीचा उद्देश होता. त्यानंतरच्या काळात दिल्लीत स्थायिक होऊन त्यांनी दूरदर्शनसाठी आणि एनसीईआरटी या सरकारी संस्थेसाठी विज्ञानावर आधारित कार्यक्रम तयार केले. त्यांची ‘तरंग’ ही तेव्हा बनवलेली फिल्म दूरदर्शनवर आजतागायत २०० वेळा दाखवलेली आहे. या काळात गुप्ता यांनी सुमारे २०० शाळांमध्ये विज्ञान कार्यशाळा घेतल्या होत्या.

२००३ साली जयंत नारळीकर यांच्या आग्रहानं ते पुण्यात आले. पुणे विद्यापीठात मग पुल आणि सुनीताबाई यांच्या देणगीतून मुक्तांगण विज्ञान शोधिका केंद्र हे उभं राहिलं. पुलंचा विज्ञानाधिष्ठित दृष्टिकोन दाखवणारया ‘पुलस्त्य’ या वास्तूमध्ये अरविंद गुप्ता आपल्या अशोक, शिवाजी, विदुला या टीमबरोबर २०१४ पर्यंत कार्यरत होते. तिथे आठवड्यातून दोन दिवस ते ५० मुलांसाठी मोफत विज्ञान कार्यशाळा घ्यायचे. विद्यापीठाच्या आवारातल्या कर्वे शिक्षण संस्थेच्या एका शाळेत त्यांनी विज्ञान क्लबही चालू केला होता. तेव्हा आईला घरकामात मदत करून या शाळेत येणारया दुर्गा शेटी नावाच्या मुलीनं टाकाऊ वस्तूंमधून एक टर्बाइन तयार केला होता. तिच्या ‘दुर्गा टर्बाइन’चा यू ट्यूबवरचा व्हिडीओ पाहून तिच्या उच्च शिक्षणासाठी ५१७ जणांनी चेक पाठवले होते.

यादरम्यान प्रोस्टेट कॅन्सर या आजारावर गुप्ता यांनी योग्य त्या थेरपीनं मात केली असली तरी 'पुलस्त्य'मधून त्यांनी निवृत्ती पत्करली. त्यांच्या या प्रवासात त्यांची सहचरी सुनीता यांची भरभक्कम साथ आहे. त्यांची डॉक्टर असलेली मुलगी दुलारी, जावई ध्रुव आणि नव्यानं कुटुंबात येऊन सगळ्यांच्या आकर्षणाचं केंद्रस्थान झालेला नातू केदार यांच्याबरोबर सध्या अरविंद गुप्ता यांचं बंगळुरू, पुणे असं वास्तव्य आहे. अर्थात ते स्वस्थ बसणं शक्यच नाही. रोज ते अनेक पुस्तकांचा अनुवाद करीत असतात. जगभरातल्या लोकांशी त्यांचा इमेलद्वारे संपर्क असतो. कोणत्याही इमेलला ते काही क्षणांमध्ये उत्तर देतात हा त्यांचा महत्त्वाचा गुण आहे.

गुप्ता यांच्या www.arvindguptatoys.com वेबसाइटवर आता विज्ञान, मानसशास्त्र, पर्यावरण, आरोग्य, शिक्षण, शेती, चळवळी, समाजशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान अशा विषयांवरची विविध भाषांमधली ७७०० पुस्तकं उपलब्ध आहेत. त्यांनी स्वतः शेकडो पुस्तकं लिहिली आहेत, तर सुमारे ३७५ पुस्तकांचा हिंदी भाषेत अनुवाद केला आहे. "माझ्या नावावर खूप पुस्तकं आहेत. त्यामुळे मी आता अनुवाद केला तरी त्यावर माझं नावही घालत नाही" असं ते म्हणतात. यावरून असं व्यक्तिमत्त्व आजकाल किती दुर्मिळ आहे तेच लक्षात येतं. या वेबसाइटवर विज्ञान खेळणी आणि इतर विषयांतले २२ भाषांमधले ८५०० व्हिडीओ उपलब्ध आहेत. सुमारे ६.५ कोटी लोकांनी आजवर ते व्हिडीओ पाहिले आहेत आणि रोज ही संख्या वाढत चालली आहे. अरविंद गुप्ता यांचा 'टेड टॉक'देखील १३ लाखांपेक्षा जास्त लोकांनी पाहिलेला आहे.

हे करीत असताना अरविंद गुप्ता समाजातल्या सर्व प्रश्नांबद्दल कमालीचे सजग आहेत. पी. साईनाथ, रामचंद्र गुहा, लॉरी बेकर, अनिल सद्गोपाल, प्रो. कृष्णकुमार अशा लोकांबरोबर ते काम करीत असतात. देशविदेश, अनेक शहरं, अनेक माध्यमं, निरनिराळ्या देशांतल्या विज्ञान कार्यशाळा आणि परिषदा यांच्यापेक्षा मुलं, पुस्तकं आणि विज्ञान खेळणी यामध्ये ते जास्त रमतात.

(लेखिका आयटी क्षेत्रातील तज्ञ आहेत.)

– neelambari.joshi@gmail.com